

ББК 81.2 Ук

УДК 811.161.2'367

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРИЧИНОВОЇ СИТУАЦІЇ У РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЕДИКАТИВАМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

Розглянуто речення із предикативами емоційного стану як каузативні конструкції, встановлено набір синтаксем, які позначають причину емоційного стану, окреслено особливості вживання у структурі причинових синтаксем пропозитивних і конкретних іменників. Як специфічні засоби каузативності розглянуто дієприслівники, проаналізовано випадки, коли значення причини у реченнях із предикативами емоційного стану розвивають синтаксеми з іншим первинним значенням.

Ключові слова: причинова синтаксема, причиново-наслідкові відношення, речення із предикативами емоційного стану, каузативна конструкція.

У сучасному синтаксисі актуальним залишається дослідження способів та засобів представлення у реченні ситуацій позамовного світу, їх елементів і зв'язків між ними. З-поміж ситуацій різних типів як денотатів речень активно вивчаються каузативні ситуації, утворені на основі причиново-наслідкового зв'язку між двома простими ситуаціями: каузувальною (інші назви: антецедент, ситуація-причина) і каузованою (консеквент, ситуація-наслідок) [Недялков, Сильницький 1969: 6].

Об'єктом запропонованої розвідки обрано речення із семантикою емоційного стану, організовані т.зв. предикативами, або словами категорії стану¹, наприклад: *І аж страшно, як у ямі – від самоти* (А. Головка). Переважна більшість таких конструкцій позначає причиново-наслідкові ситуації, оскільки емоційні стани трактуються у мові як наслідок дії певної причини (причин).

Мета статті – дослідження засобів вираження причинової ситуації у РПЕС. Проблема, що досліджується, з одного боку, пов'язана з вивченням специфічних способів і засобів, за допомогою яких мова репрезентує внутрішнє, у тому числі емоційне, життя особистості. У сучасному мовознавстві помітно зріс інтерес до цього кола питань [див. праці: Зализняк 1992; Апресян 1995; Вежбицкая 1996; Вольф 2002] у зв'язку з уведенням у фокус лінгвістичного розгляду “феномена життя, у центрі якого знаходиться людина з усіма її психічними “складниками” і станами, формами соціального існування та культурної діяльності” [Арутюнова 1989: 3 – 4]. З іншого боку, розвідка доповнює результати вивчення

¹ Далі на позначення цих конструкцій вживатимемо скорочення РПЕС – речення із предикативами емоційного стану.

лінгвістичної категорії причини та системи причинових синтаксем загалом, а також дослідження способів позначення ситуацій дійсності засобами синтаксису, відтворення різних типів позамовних ситуацій у семантичній структурі речення. Однак, незважаючи на те, що РПЕС через специфіку своїх денотатів дають багатий мовний матеріал для вивчення каузативних конструкцій, вони не були об'єктом окремого дослідження, яке б розглядало їх як засоби вираження причиново-наслідкових відношень у мові. У лінгвістичних працях лише побіжно аналізується здатність РПЕС передавати значення причини [Рыскаль 1993; Вольф 1989; Зализняк 1992]. Тому наша розвідка спирається на праці, у яких визначено загальні закономірності вираження категорії каузативності в мові [Недялков, Сильницький 1969] та розглянуто семантичну організацію речень, що містять різнотипні засоби маніфестації причини [Вихованець 1992; Золотова 1973; Онипенко 1983; Тронь 1999].

Зібраний мовний матеріал свідчить, що інформацію про ситуацію-причину емоційного стану можуть містити: 1) предикативні одиниці, які відображають антецедент у розгорнутому вигляді: *Мені одразу стало незахисно на серці, бо згадую одну з своїх найбільш нецікавих пригод* (М.Стельмах); 2) словоформи та словосполучення, що являють собою згорнуті елементарні речення, наприклад: *Однак їй зараз стало досадно за вигук* (М. Коцюбинський).

Спосіб позначення антецедента, при якому його лінгвальним відповідником є окрема предикативна одиниця, що разом з мовним еквівалентом емоційного стану утворює складне речення, вважається найбільш адекватним способом представлення каузативної ситуації [Одинцова 2002: 53]. У складному реченні чітко визначені причина, наслідок і зв'язок між ними, а вираження складових мікроситуацій (причини і наслідку) має повний, розгорнутий вигляд.

Причина емоційного стану у складних реченнях експлікується за допомогою:

– підрядної частини складнопідрядного речення, наприклад: *Тяжко і сумно стає на душі, сумно, бо відходить у вічність жива людина...* (У. Самчук);

– предикативної частини безсполучникового речення: *Шкода: нову жилетку уболотив* (М. Хвильовий);

– частини складносурядного речення: *В кінці літа Тасю одвезено до школи, і всім стало сумно* (М. Коцюбинський).

У випадку, коли причина емоційного стану представлена у згорнутому вигляді, речення є складним (неелементарним) лише з семантичного погляду, а за формою кваліфікується як просте. Вихідною одиницею для нього є формально і семантично складне речення, між предикативними частинами якого існують причиново-наслідкові відношення [Вихованець

1992: 147], наприклад: *Од одної думки про Лавріна йому стало важко* (Ю. Мушкетик) ← *Він подумав про Лавріна, тому йому стало важко.*

У РПЕС зафіксовано такі причинові синтаксеми:

– *через* + знахідний відмінок, наприклад: *Найприкріше йому було **через чутки*** (Ю. Мушкетик); ... *їм було трохи ніяково **через подію*** з Зіньком (Б. Грінченко);

– *від (од)* + родовий відмінок, наприклад: *Омельянові стало ніяково – **од** полковникового зауваження й **од** батькового захисту* (Ю Яновський); ... *і вперше за всю мою донжуанську практику мені стало трохи незручно **від** своєї **нагоми*** (В.Шевчук);

– *за* + знахідний відмінок, наприклад: *Тільки соромно стало обом **за** свою **бійку*** на танку (В. Земляк); *Тепер **за** ці **мольби** сквапливі печально й соромно мені* (Д.Павличко);

– *з* + родовий відмінок, наприклад: *І лячно йому з **тиші** й **нерухомості*** (В. Підмогильний); *Григорієві теж було весело з такої **пригоди*** (І.Багрянний);

– *на* + знахідний відмінок, наприклад: *Тобі заздрісно **на** мої **заробітки*** (М.Коцюбинський); ***На** таку **гадку** прикро мені стало...* (Б. Лепкий).

Засобом-домінантою у РПЕС виступає синтаксема *від* + родовий відмінок.

З каузативних синтаксем, що позначають причину емоційного стану, найбільш загальне причинове значення має синтаксема *через* + знахідний відмінок. Каузативні синтаксеми *від* + родовий відмінок та *з* + родовий відмінок передають додатковий семантичний відтінок походження явища, *за* + знахідний відмінок – відплати або підстави [Вихованець 1992: 148; Вихованець, Городенська 2004: 340].

До складу причинових синтаксем, крім прийменників, входять трансформовані в абстрактні субстантиви предикати вихідних елементарних речень (пор. у вищенаведених прикладах: *од зауваження, од захисту, за бійку, за мольби*). Вживання абстрактних (пропозитивних) іменників у структурі причинових синтаксем є регулярним і частотним. Значно рідше такі синтаксеми організовують іменники з конкретною семантикою.

Оскільки первинна функція конкретних субстантивів полягає у позначенні окремих елементів дійсності, а не сукупності елементів, що становлять цілісну ситуацію, іменники з предметною семантикою характеризуються нижчим, порівняно з предикатними іменниками, рівнем експліцитності. Пор.: *Грицеві стало ніяково **від** тих великих **очей*** (О. Кобилянська) – можна уявити принаймні дві ситуації, приховані за прийменниково-відмінковою формою предметного іменника: суб'єкт відчув ніяковість від того, що хтось на нього дивився (пор.: *Грицеві стало ніяково від погляду тих великих очей*), або від того, **що** він читав у тих очах, **що** вони виражали (пор.: *Він побачив у її очах докір, тому йому стало ніяково*).

Тому у випадках, коли виразниками каузувальної ситуації є іменники з конкретним значенням, каузативні конструкції можуть поширюватися за рахунок інших компонентів, які

теж орієнтовані на репрезентацію причини емоційного стану і компенсують інформативну неповноту конкретних імен. Пор.: ²*Сивоокові трохи моторошно від коней* – через недостатню експліцитність, зумовлену вживанням замість пропозитивного імені імені конкретного, яке не дає змоги навіть приблизно уявити характер причини, функціонування такої конструкції як нормативної викликає сумнів. Однак, доповнена предикативними компонентами, що усувають інформативну прогалину, вона сприймається як нормативна, повноцінна, пор.: ... (Сивоокові) *трохи моторошно від широкогрудих міцних коней, що, здавалося, летіли просто на хлопців, щоб потоптати цих малих, небажаних прихідців...* (П. Загребельний), де усі виділені структурні компоненти речення “працюють” на експлікацію причин емоційного стану.

У РПЕС причинові синтаксеми, до складу яких входять іменники – назви предметів, представляють антецедент більш експліцитно, якщо субстантив імплікує предикат, з яким він регулярно вживається. У такому випадку використання конкретного імені замість пропозитивного сприймається як семантично достатнє і не ускладнює інтерпретацію речення. Пор.: *Від вина усім стало весело* – назва напою імплікує предикат вживання, і тому відтворення ситуації-причини, мовне позначення якої редуковане до конкретного субстантива, не викликає якихось труднощів: *Від вина усім стало весело* ← *Усі випили вина, тому усім стало весело.*

Серед причинових синтаксем, що включають конкретні субстантиви, у РПЕС домінують ті, до складу яких входять іменники – назви предметів. Що стосується назв осіб, то зафіксовано лише два випадки їх уживання у цій функції: 1. *Їй від Маври страшно* (О. Кобилянська); 2. ... *якби це в городі чоловік недоснав дві ночі, то такого б нервування мав, такий би лютий був, що самому гірко од себе було б* (В. Винниченко). Звичайно, цього надто мало, щоб робити якісь теоретичні узагальнення про особливості вживання особових імен для позначення причинової ситуації та про відмінності, які виявляються у використанні у цій функції назв осіб і назв предметів. З іншого боку, мізерна кількість таких випадків дає підстави для висновку, що номінації конкретних осіб практично позбавлені здатності представляти в аналізованих каузативних конструкціях ситуацію-причину. Очевидно, це пов'язано з нижчим рівнем експліцитності особових імен як можливих репрезентантів антецедента порівняно з предметними іменами. Позначаючи осіб, які у позамовному світі можуть бути суб'єктами найрізноманітніших дій, станів, якостей тощо, конкретні субстантиви надто невизначені, щоб стати знаками цілісних ситуацій. Якщо назви предметів у цій функції дають змогу хоча б приблизно уявити характер ситуації (чи ситуацій), як це бачимо у вищенаведених прикладах, або, імплікуючи конкретний предикат, виступають

повноцінними репрезентантами події, за назвою особи може бути прихована будь-яка предикативна ознака [Арутюнова 1976: 146].

Речення з семантикою каузованого емоційного стану, у яких лінгвальний відповідник причинової ситуації згорнутий до імені особи у формі родового відмінка з прийменником *від*, не характерні для сучасної української мови і сприймаються як аномальні (**Мені ніяково від учителя; *Матері боляче від сина*), хоча, як було сказано вище, прийменник *від* з пропозитивним іменем у родовому є найпоширенішим засобом вираження причини в аналізованих реченнях (пор. нормативні конструкції з пропозитивними субстантивами: *Мені ніяково від учительового зауваження; Матері боляче від синових слів*). Натомість речення, у яких особове ім'я, до якого редукується семантична модель антецедента емоційного стану, сполучається з менш поширеним у досліджуваних конструкціях прийменником *через*, теоретично можливі, хоча й не трапляються у зібраному мовному матеріалі, пор.: *Мені прикро через тебе; Мені сумно через тебе*. Проте, на відміну від речень з каузативними синтаксемами *через* + знахідний відмінок пропозитивного імені (*Мені прикро через твій учинок; Мені сумно через твої слова*), такі висловлення прочитуються швидше як звинувачення чи докори, ніж як повідомлення про стан, зумовлений дією певної причини.

Засобами вираження антецедента у РПЕС є також дієприслівники. Будучи вторинними предикатами, вони зберігають валетний потенціал вихідного дієслова і за умови заповнення "семантично визначених валентних гнізд предиката" організовують так звані дієприслівникові звороти, що характеризуються потенційною предикативністю і представляють певну ситуацію у згорнутому вигляді [див. Кульбабська 1998].

Слід зауважити, що, на відміну від каузативних синтаксем, при одиничних дієприслівниках чи в структурі організованих ними зворотів відсутні прийменники на позначення причиново-наслідкових відношень. Тому у науковій літературі дієприслівники розглядають як морфологічні варіанти каузативних синтаксем, що стають причиновими засобами у відповідних умовах [Вихованець 1992: 149]. Основним чинником, який зумовлює розвиток каузативної семантики в дієприслівників та організованих ними зворотів, у досліджуваних реченнях можна вважати необхідність причинового обґрунтування емоційних станів. Позначаючи дії, що потенційно можуть викликати зміни психічного стану людини (приміром, ментальні, перцептивна акти тощо), і входячи до описів емоцій, ці звороти у згаданому контексті набувають каузативного значення, пор.: *І навіть іноді ставало страшно чогось, подумавши, що її справді заарештують* (В. Винниченко) = *Ставало страшно від таких думок; ... соромно було, не добувши вагонів* (О. Гончар) = *Було соромно, бо не добув вагонів*. Як бачимо, у наведених прикладах дієприслівникові звороти корелюють з причиновими синтаксемами та з підрядними причиновими реченнями.

Існує думка, що конструкціям із семантикою емоційного стану властива здатність передавати значення причини, використовуючи ресурси усього речення [Рыскаль 1993: 104]. Аналіз досліджуваних синтаксичних побудов підтверджує слушність цього міркування. Семантику причини у реченнях із предикативами емоційного стану можуть розвивати синтаксеми, для яких первинним є інше значення, а саме:

– темпоральні синтаксеми, наприклад: *Після сліз мені ставало так легко на душі* (В.Сосюра) = *Від сліз мені ставало так легко на душі*; *І сумно ставало по цих думках на душі* (Г.Хоткевич) = *І сумно ставало від цих дум на душі*;

– локативні синтаксеми, пор.: *Йому тут було радісно й добре* (М.Коцюбинський) = *Йому було радісно й добре, коли (і тому що) він був тут*; *Нудно йому на чужині, І добро остило* (Т. Шевченко) = *Йому нудно, коли (і тому що) він знаходиться на чужині*;

– суб'єктні синтаксеми, наприклад: *Боягузові і власної тіні страшно* (бо він боязкий – який усього боїться; несміливий, полохливий, лякливий);

– атрибутивні синтаксеми, наприклад: *За рідною землею і в небі скучно* (З народної творчості)² (бо вона *рідна*); *Сумно. А ще сумніше в темний, довгий, холодний вечір* (В.Винниченко) – *погідний, чудовий, теплий* вечір швидше за все сприятиме позитивному настрою експерієнсива.

Підставами для набуття синтаксевою додаткового причинового значення в аналізованих реченнях є їх семантика (вони позначають емоційні стани, що в позамовному світі мають детермінований характер), лексичне наповнення синтаксеми та її актуалізація, тобто логічне, інтонаційне та семантико-синтаксичне виокремлення за допомогою інтонації, позиції у реченні, логічного наголосу тощо [Гуйванюк 2003].

Каузативного ускладнення найчастіше зазнає актуалізована синтаксема [Гуйванюк 2003: 129]. Так, у наведених реченнях синтаксеми, для яких семантика причини є додатковою, супутньою, займають сильну позицію у реченні (препозицію), виділяються особливою інтонацією та наголосом, пор.: *Удвох нам і вовка не страшно* (О. Гончар); *Уночі – тривожно* (А. Головка); ... *у Дермані йому куди приємніше* (У. Самчук). Актуалізуючись, ці синтаксеми набувають нового значення, яке іманентно їм не властиве, – значення причини, пор.: *Удвох нам і вовка не страшно* = *Нам не страшно вовка, бо нас двоє*; *Уночі – тривожно* = *Уночі тривожно, бо ніч є ніч* (з усіма притаманними їй ознаками); *У Дермані йому куди приємніше* = *Йому куди приємніше, коли (і тому що) він у Дермані*.

Таким чином, проведене дослідження свідчить, що у РПЕС представлені різноманітні засоби вираження категорії причини. Первинними засобами є предикативні одиниці (компоненти складнопідрядних, складносурядних та безсполучникових речень), що разом з

² Приклад узят з [Гуйванюк 2003].

репрезентантами ситуації-наслідку організують складні речення на позначення каузативних ситуацій. Похідними від них є одиниці, що мають згорнуту форму: сполуки пропозитивних чи, рідше, конкретних імен з причиновими прийменниками (*через* + знахідний відмінок, *від* (*од*) + родовий відмінок, *за* + знахідний відмінок, *з* + родовий відмінок, *на* + знахідний відмінок), дієприслівники. Периферію засобів вираження причинової ситуації складають відмінкові і прийменниково-відмінкові форми з локативною, темпоральною, суб'єктною, атрибутивною семантикою, для яких позначення антецедента є вторинною функцією.

Література

Апресян 1995: Апресян, Ю. Д. Избранные труды : в 2 т. / Ю. Д. Апресян [Текст] – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1995. – Т. 2 – С. 366-373.

Арутюнова 1989: Арутюнова, Н. Д. От редактора [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М. : Наука, 1989. – С. 3-5.

Арутюнова 1976: Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.

Вежбицкая 1996: Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – С. 326-373.

Вихованець 1992: Вихованець, І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с. – Бібліогр.: с. 215-220. – ISBN 5-12-002283-9.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво „Пультарі”, 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Вольф 2002: Вольф, Е. М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2-е, доп. [Текст] / Е. М. Вольф. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 214-246.

Вольф 1989: Вольф, Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке [Текст] / Е. М. Вольф // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М. : Наука, 1989. – С. 55-75.

Гуйванюк 2003: Гуйванюк, Н. В. Актуалізація як умова каузативного ускладнення комунікативної семантики висловлення [Текст] / Н. В. Гуйванюк // Семантика мови і тексту : зб. ст. VIII Міжнар. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 126-130.

Зализняк 1992: Зализняк, Анна А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния [Текст] / Анна А. Зализняк. – Мюнхен : Verlag Otto Sagner, 1992. – 203 с.

Золотова 1973: Золотова, Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г. А. Золотова – М. : Наука, 1973. – 351 с.

Кульбабська 1998: Кульбабська, О. В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Кульбабська. – Івано-Франківськ, 1998. – 22 с.

Недялков, Сильницкий 1969: Недялков, В. П., Сильницкий, Г. Г. Типология каузативных конструкций [Текст] / В. П. Недялков, Г. Г. Сильницкий // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л. : Наука, 1969. – С. 5-9.

Одинцова 2002: Одинцова, И. В. Структурно-коммуникативные модели с причинной семантикой в простом предложении [Текст] / И. В. Одинцова // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. Филология. – 2002. – №1. – С. 49 – 72.

Онипенко 1983: Онипенко, Н. К. Каузативное осложнение простого предложения (на материале каузативных синтаксем имени существительного) [Текст] / Н. К. Онипенко // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1983. – №6. – С. 45-50.

Рыскаль 1993: Рыскаль, Н. М. Системные отношения слов категории состояния в современном русском языке [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Рыскаль Н. М. – Черкассы, 1993. – 162 с.

Тронь 1999: Тронь, О. А. Роль каузації в семантичній структурі речень з предикатами повинності [Текст] / О. А. Тронь // Слов'янська філологія. Збірник наукових праць. – Чернівці : Рута, 1999. – Вип. 81. – С. 177-186.

Оксана Семенюк

Средства выражения причинной ситуации в предложениях с предикативами эмоционального состояния

Рассмотрены предложения с предикативами эмоционального состояния как каузативные конструкции, установлен набор синтаксем, обозначающих причину эмоционального состояния. Как специфические средства каузативности рассмотрены деепричастия, проанализированы случаи, когда значение причины развивают синтаксеммы с другим первичным значением. Ключевые слова: причинная синтаксема, причинно-следственные отношения, предложения с предикативами эмоционального состояния, каузативная конструкция.

Semeniuk Oksana.

Means of expressing causal situation in sentences with predicatives of emotional state.

Discuss proposals with predicatives emotional state as a causative construction set is installed syntaxemes identifying the cause of emotional state, marked especially in the use of the structure of causal propositive and concrete nouns. As a specific means causativity considered gerunds, analyzed cases where the value of reason in sentences with predicatives emotional develop syntaxeme with other primary value.

Keywords: causal syntaxeme, causal relationships, offers emotional state predicatives, causative construction.